

A szociolingvisztikai nyelvcsere-kutatások lehetőségeiről és korlátairól*

1. Bevezető megjegyzések. – A nyelvcsere fogalma – a lehető legtágabb értelmezésben, URIEL WEINREICH immár klasszikusnak számító, a kívülálló számára is intuitíve könnyen belátható meghatározása szerint – azt az instabil két-, illetve többnyelvűségi helyzetekben megfigyelhető jelenséget takarja, melynek során egy közösség egy nyelv szokásos használatáról fokozatosan áttér egy másik nyelv használatára (WEINREICH 1953: 68). A nyelvcsere ebben az értelemben a nyelvmegtartás ellentétes alternatíváját jelenti, s általában olyan alárendelt, illetve kisebbségi helyzetben lévő beszélőközösségek esetében következik be, melyek egy fölrendelt, hatalmi szempontból domináns beszélőközösséggel kerülnek tartós nyelvi kontaktusba.

A nyelvcsere – és vele együtt a nyelvmegtartás – problematikája immár több évtizede, elsősorban JOSHUA A. FISHMAN alapvető, programadó írásai (FISHMAN 1964., 1966.) nyomán, s nem utolsó sorban SUSAN GAL (1979.) és NANCY DORIAN (1981.) mára klasszikussá vált, módszertani szempontból is meghatározó jelentőségű esetmonográfiái óta a szociolingvisztika – azon belül pedig a nyelvészociológia (makroszociolingvisztika) – központi kutatási területei közé tartozik. Az elmúlt évtizedekben számtalan ide vonatkozó empirikus vizsgálat, valamint elméleti és módszertani kérdéseket feszegető könyv és tanulmány látott napvilágot szerzte a világon, ami egyfelől kétségtelenül a szóban forgó jelenségre vonatkozó tudományos ismeretek gyarapodására, de ugyanakkor legalább ennyire a kutatók előtt álló problémák jelentős részének mai napig fennálló megoldatlanságára is következtetnie enged(het).

Jelen tanulmány célja a nyelvcsere-kutatások során alkalmazott, s nagyrészt ma már kanonikusnak tekinthető metodológia lehetőségeinek és korlátainak bemutatása, néhány általam felismerni vélt elméleti, illetve metodológiai jellegű probléma

* Jelen tanulmány részben azon kutatások eredményeként született meg, melyeket az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként a 2006/07-es tanévben az Augsburgi Egyetemen folytathattam. A dolgozat azoknak az elméleti és metodológiai nézeteknek a részletes kifejtését és indoklását tartalmazza, melyeket egy korábbi munkámban a XIX. századi magyarországi német polgárság nyelvcserejének vizsgálata során kísérleti jelleggel alkalmaztam (vö. MAITZ 2005.). A kézirat egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért és tanácsaikért köszönetet mondok Borbély Annának, Molnár Annának és Sándor Klárának. Az esetleges hibákért a felelősség kizárólag engem terhel.

megfogalmazása, majd azon elvek, illetve lehetőségek felvázolása, melyek nézetem szerint e problémák kiküszöbölését, a kutatások határainak tágítását elősegíthetik.

Dolgozatom második fejezetében röviden áttekintem a nyelvcsere-kutatások lehetséges céljait, valamint e célok lehetséges különbözőségének metodológiai következményeit. A harmadik fejezetben részletesebben kitérek a nyelvcsere-kutatások során alkalmazott módszerekre, megpróbálva bemutatni – a kutatás lehetséges céljainak fényében – termékenységet s egyúttal termékenységük korlátait. A negyedik fejezetben végül megkísérlem felvázolni a nyelvcsere jelenségének egy nézetem szerint ígéretes, bizonyos fragmentumaiban már napjainkban is kirajzolódó, a kutatások eddigi fő vonalától azonban több tekintetben jelentősen eltérő lehetséges kutatási keretét.

2. A nyelvcsere-kutatások célja. – Az egy tudományos diszciplínán belül zajló kutatások kérdésfelvetéseit, módszertani elveit és gyakorlatát, irányát nyilvánvalóan döntő mértékben meghatározza az, hogy milyen alapállásból végzi a kutató tevékenységét, azaz mit tekint a diszciplína, azon belül pedig saját kutatásai végső céljának. A nyelvcsere jelenségére irányuló szociolingvisztikai kutatások esetében azt mondhatjuk, hogy ez a cél nem képezi konszenzus tárgyát: az egyes vizsgálatokat részben különböző, hol explicitté tett, hol látens (azaz nem kimondott, csak a konkrét kérdésfelvetésből kiolvasható) célok motiválják. A kutatás végső céljának, alapproblémájának tisztázása azonban elengedhetetlen, hiszen ez a cél, mint említettem, a tényleges tudományos gyakorlat számos elemét eleve meghatározza.

Megítélésem szerint a nyelvcsere jelenségének szociolingvisztikai kutatása három alapállásból történhet.

(C1) Egyfelől azzal a céllal, hogy általános érvényű leírását és (lehetőség szerint) prediktív erejű, kauzális magyarázatát adja a szóban forgó jelenségnek. Ebben az esetben tehát a cél egy empirikus elmélet kidolgozása, mely egy *modus ponens* típusú, $\{A \supset B; A\} \Rightarrow B$ logikai struktúrájú következtetési séma mintájára tárja föl a nyelvcsere jelenségének törvényszerűségeit (ahol A a nyelvcsere bekövetkezésének szükséges és elégséges feltételeit, B magát a nyelvcseret, \supset a kettő közti kondicionális viszonyt, \Rightarrow pedig az érvényes következtetést jelöli). Egy ilyen alapprobléma felvetéséből kiindulva a nyelvcsere-kutatást, illetve az azt integráló szociolingvisztikát KARL R. POPPER (1962/1996: 179 skk.) nyomán elméleti, azaz generalizáló (elméleti) tudománynak kell tekintenünk, amely számára az egyes konkrét nyelvcsere-helyzetek csak eszközként szolgálnak ahhoz, hogy leírásuk alapján a kutatás egyfelől feltárhassa a nyelvcsere univerzális törvényszerűségeit, másfelől pedig az egyes esetek vizsgálatán keresztül a felállított általános érvényű ok-okozati szabályok validitását ellenőrizze.

(C2) Másfelől azonban a kutatás céljaként megelégedhetünk azzal is, hogy egy-egy konkrét közösség nyelvcserejének leírását és finális magyarázatát adjuk meg anélkül, hogy egy univerzális hatókörű modell felállítását tekintenénk végső célunknak. Ebben az esetben a kutatás célja – szemben (C1)-gyel – nem a nyelvcsere egyetemes törvényszerűségeinek – ideális esetben a már zajló folyamatok kimenetelének prognózisát is lehetővé tevő – feltá-

rása, hanem annak az alaproblémának a megválaszolása, hogy egy adott, konkrét beszélőközösség esetében hogyan és miért ment, illetve megy végbe a nyelvcsere. Egy ilyen alaprobléma felvetése a szociolingvisztikát, illetve a nyelvcsere-kutatást történeti tudományként láttatja (vö. uo.), mely számára az egyes közösségek nyelvcsereje mint egyedi jelenség nem eszköz egy (ideális esetben) prediktív erejű nyelvcsere-elmélet felé, hanem a kutatás tulajdonképpeni és tényleges tárgya.

(C3) Végül, de nem utolsó sorban a kutatást hétköznapi, kifejezetten gyakorlati problémák, illetve célok is motiválhatják. Jelen esetben ilyen volna a nyelvcsere folyamatába való beavatkozás: egy-egy közösség nyelvcserejének megelőzése, lassítása, megállítása, illetve visszafordítása. Ebben az esetben a szociolingvisztikát, illetve a nyelvcsere-kutatást a *lakalmazott tudományként* látjuk magunk előtt, melynek a nyelvcsere leírása és magyarázata nem célja, hanem pusztán eszköze. Olyan eszköz, melynek funkciója nem más, minthogy megfelelő tudományos alapot szolgáltatson olyan gyakorlati stratégiák kidolgozásához, melyek célja már zajló nyelvcsere-folyamatok megállítása vagy visszafordítása, illetve preventív célú beavatkozás egy közösség nyelvválasztási döntéseibe a nyelvcsere elkerülése érdekében.⁴

Hangsúlyozni szeretném, hogy véleményem szerint a nyelvcsere-kutatások mindhárom bemutatott lehetséges vonulata kétségkívül *legitim*, s mint említettem, a kutatási gyakorlatban való párhuzamos jelenlétük a vonatkozó szakirodalom alapján valóban ki is mutatható. Lényeges továbbá, hogy e célok nem zárják ki egymást feltétlenül és szükségszerűen. A szociolingvisztika, ezen belül pedig a nyelvcsere-kutatás alkalmazott tudományként való önmeghatározását és fellépését például számos kutató kifejezetten kívánatosnak tartja (vö. pl. LABOV 1982., FISHMAN 1991.). Látnunk kell azonban, hogy az alkalmazott tudományok sikere nehezen képzelhető el a generalizáló igényű tudományos kutatások eredményei nélkül. A nyelvcsere folyamatába való beavatkozás biztos sikerének is elengedhetlen feltétele, hogy előzőleg – (C1)-ből kiindulva – leszűrjük az egyes konkrét nyelvcserehelyzetek általánosítható tanulságait, feltárjuk a nyelvcsere jelenségének egyetemes szabályszerűségeit, mely ismereteket aztán az éppen visszafordítani kívánt nyelvcsere-helyzetre immár alkalmazni tudunk, ismerve a tervezett beavatkozás sikerének feltételeit és előre látva a beavatkozás szükségszerű következményeit.

Amennyiben tehát (C3) gyakorlati megvalósításának sikere valójában feltételezi (C1) megvalósítását, így ezt a körülményt alighanem erős érvek kell tekintenünk (C1) elsődlegessége mellett. De ezen érvtől nagyrészt függetlenül is számos – és egyre több – újabb megjelenő idevágó, a kutatás jelenlegi helyzetét, eddig elért eredményeit és lehetőségeit mérlegelő publikáció szintén (C1) mellett látszik implicit vagy explicit módon állást foglalni – (C2) ellenében. Sok, akár az európai, akár az amerikai kutatási hagyományt képviselő nyelvcsere-kutató teszi ugyanis szóvá azt, hogy máig nem sikerült egy olyan analitikus eszköztárat, illetve egységes szempontrendszert kidolgozni, mely lehetővé tenné a nyelvcsere és a nyelvmegtar-

⁴ Részben hasonló kutatási célokat tart lehetségesnek BORBÉLY ANNA (2003: 104) is, azzal a különbséggel, hogy ő (C1)-et és (C2)-t nem különíti el egymástól élesen, a nyelvcsere jelenségének leírását és magyarázatát ugyanakkor két külön, autonóm célnak tekinti.

tás kauzális, univerzális hatókörű, prediktív erejű magyarázatát. AMMON (1991.) például ebben a vonatkozásban a következőképpen fogalmaz: „Allem Anschein nach ist die Erforschung der Spracherhaltung (*language maintenance*) noch nicht so weit vorangeschritten, dass sichere Prognosen über den Fortbestand von Sprachminderheiten möglich wären, auch dann nicht, wenn man – unrealistischerweise – das größere politisch-soziale Umfeld (Makrosystem) als konstant voraussetzt” (AMMON 1991: 105). Szintén (C1) mellett érvel – implicit módon – MESTHRIE et al. (2000.) is, egyenesen konszenzust látva a kutatók közt azon vélemény tekintetében, hogy máig sem sikerült azokat a tényezőket meghatározni, melyek segítségével megjósolható lenne a nyelvcserebe való beavatkozások, illetve a nyelvmegtartást célzó erőfeszítések kimenetele: „It is one of the few points of agreement in studies of minority and immigrant languages that there is no single set of factors that can be used to predict the outcome of language-maintenance efforts” (MESTHRIE et al. 2000: 255).

Az imént idézett szerzők tehát, mint láthatjuk, nem érvelnek ugyan explicit módon (C1) mellett, kijelentéseik azonban kétségtelenül (C1) melletti implicit állásfoglalásként értelmezhetők, amennyiben hangsúlyosan szóvá teszik egy – nyilvánvalóan kívánatosnak tartott – kauzális nyelvcsere-elmélet hiányát. Jóval világosabb és radikálisabb módon foglal viszont állást (C1) mellett és (C2) ellenében – SÁNDOR KLÁRÁHOZ HASONLÓAN (SÁNDOR 1999: 599) – pl. KLAUS J. MATTHEIER (1994.). Ő a nyelvsziget-kutatás⁵ helyzetét és perspektíváit vizsgálva kifejezetten terméketlennek, meddőnek nevezi, és éppen ezért ellenzi a nem az elméletalkotás célja által motivált, az egyes esetek pusztja leírásán túl nem lépő, módszertani szempontból sem összevethető esettanulmányok kidolgozását: „Die künftige Sprachinselforschung [...] sollte die Orientierung an allgemeinen theoretisch-methodischen Fragen [...] nutzen, um aus dem fruchtlosen Erarbeiten von einzelnen Fallstudien herauszukommen, das die Forschungsdiskussion leider immer noch beherrscht” (MATTHEIER 1994: 345).

Mind az imént idézett, reprezentatívnak tekinthető vélemények, illetve állásfoglalások, mind pedig az alkalmazott nyelvcsere-kutatás fent tárgyalt érdekei amellet szólnak tehát, hogy a fent megnevezett három lehetséges alternatíva közül végső soron (C1)-et, tehát egy átfogó, univerzális hatókörű, prediktív erejű nyelvcsere-elmélet megalkotását célszerű a kutatások végső céljának tekintenünk.⁶ Elfogadva – de természetesen semmiképp sem az egye-

⁵ Míg a nyelvszigetek (a kisebbségi státuszban lévő, ám nyelvi „anyaországgal” rendelkező beszélőközösségek) kutatása az amerikai kutatási hagyományban a *language contact*, *bilingualism*, illetve *language variation* néven ismert kutatási területek illetékességi körébe tartozik, addig ez a kutatási terület a germanisztikában *Sprachinselforschung* (‘nyelvszigetkutatás’) néven intézményesült és napjainkra immár relatív autonóm státuszt vívott ki magának (vö. MATTHEIER 1994: 333, BEREND–MATTHEIER 1994., BEREND–KNIPF–KOMLÓSI 2006.).

⁶ Vita tárgyát képezheti az a kérdés, hogy egy ilyen univerzális hatókörű, prediktív erejű nyelvcsere-elmélet megalkotása egyáltalán realizisztikus célkitűzés-e. Azon szkeptikus elmék számára azonban, akik valóban tagadják egy ilyen elmélet lehetséges voltát, talán nem haszontalan arra a körülményre utalnunk, hogy a pszichológia tudománya az emberi viselkedés (felszíni) egyedisége ellenére is jelentős eredményeket ért és ér el az univerzális hatókörű magyarázat igényével fellépő emberi viselkedésmoделlek kidolgozása terén. S noha – persze – e viselkedésmoделlek sem tökéletesek, ezt

düli lehetségesnek és elfogadhatónak tartva – ezt az álláspontot, a dolgozat további részében magam is ezt a célkitűzést fogom szem előtt tartani, s a következő pontban már kifejezetten (C1) tükrében vizsgálom meg a nyelvcsere-kutatások tényleges, mai gyakorlatának lehetőségeit és korlátait.

3. A) A nyelvcsere-kutatások metodológiája. – A nyelvcsere jelenségét a vonatkozó kutatások túlnyomó többsége olyan nyelvi változásként fogja föl, melyet alapvetően az érintett közösség életében bekövetkezett társadalmi változások indukálnak (vö. BARTHA 1999a: 131). A nyelvcsere empirikus kutatásokon alapuló magyarázatának ebben a megközelítésben tehát azon társadalmi változások, illetve tényezők feltárásából kell kiindulnia, melyek igazolhatóan szükségesek ahhoz, hogy a nyelvcsere folyamata elinduljon, vagy végbemenjen.

A tényleges kutatási gyakorlatban e tényezők kiderítése többnyire *korrelatív-globális elemzések* formájában történik (vö. GILLES 2003: 198 skk.). A szóban forgó elemzéseket annyiban tekinthetjük korrelatívnak, amennyiben – a korrelatív szociolingvisztikához (LABOV 1972.) és a nyelvi változás szociolingvisztikai vizsgálata során alkalmazott eljárásokhoz hasonlóan – a kutatás itt is abból a háttérfeltevésből indul ki, hogy bizonyos társadalmi, illetve funkcionális paraméterek direkt módon korrelálnak a kétnyelvű közösségek tagjainak nyelvválasztásával. Globálisnak pedig abban az értelemben nevezhetők, hogy az egyes paramétereket, illetve tényezőket globálisan, tehát a vizsgált közösség egészére nézve relevánsnak – vagy éppen irrelevánsnak – tekintik.

A továbbiakban vegyük szemügyre e korrelatív-globális elemzések legfontosabb előnyeit és hátrányait abból a szempontból, hogy azok mennyiben teszik lehetővé, vagy éppen mennyiben nehezítik meg egy univerzális hatókörű nyelvcsere-elmélet létrehozását.

B) A releváns változók sokfélesége és helyzetspecifikussága. – Az egyes közösségek körében végzett nyelvcsere-kutatásokat vizsgálva komoly eltéréseket találunk abban a tekintetben, hogy milyen és mely társadalmi tényezőkben, illetve paraméterekben találják meg a kutatók a vizsgált közösség nyelvcserejének hatóerőit, magyarázatát. Ennek a sajátosságnak kettős oka van. Egyfelől a nyelvcsere jelenségének természetéből fakad, másfelől viszont nem egyszer a kutatás bizonyos módszertani következetlenségeivel magyarázható (utóbbiakhoz l. az alábbi C) pontot).

Miután az egyes közösségek nyelvcserejét a legkülönbözőbb történelmi, társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, lélektani, nyelvi tényezők akcidenális együttese idézi elő, nyilvánvalónak tűnik, hogy különböző közösségek nyelvcserejének magyarázatát első lépésben különböző tényezők interdependens és helyzetspecifikus együtthatásában kell keresnünk. Látnunk kell tehát, hogy egyfelől a nyelvcsere kialakulásának szempontjából releváns társadalmi változók, illetve a nyelvcsere kiváltó konkrét tényezők az egyes helyzetek egyediségének köszönhetően rendkívül

azonban mégsem szabad a modellalkotás céljának irrealisztikus voltát alátámasztó körülményként értékelnünk; e modellek pontatlansága, tökéletlensége mindössze a kutatás lezáratlanságának jele, illetve természetes velejárója.

sokfélék lehetnek. Másfelől viszont legalább ennyire esetleges és egyedi az is, hogy mely tényező mely közösség nyelvcserejében játszik ténylegesen szerepet. Hogy csak egy példát említsünk: a jiddis nyelvű magyarországi zsidó közösségnek a XX. század közepére már lezárultnak tekinthető nyelvcserejét például kétségkívül összefüggésbe lehet hozni az anyaország hiányával. A magyarországi vagy szlovákiai német közösségek mára szintén végső stádiumban lévő nyelvcserejét ezzel ellentétben erre a tényezőre nyilvánvalóan nem vezethetjük vissza (vö. MAITZ 2005.).

A számos elvégzett empirikus kutatás azonban nemcsak a nyelvcsereben szerepet játszó tényezők rendkívüli sokféleségét mutatta ki egyértelműen, hanem azt a körülményt is, hogy ugyanazon változó ugyanazon értéke különböző közösségek esetében különböző nyelvválasztási döntésekkel korrelálhat. Míg például a pennsylvaniai ámisok vagy éppen a mexikói, paraguayi vagy brazíliai, német nyelvváltozatot beszélő mennoniták esetében a domináns közösségtől való markáns vallási és kulturális elkülönülés egyértelműen a nyelvcsereát gátló tényezőként mutatható ki, addig a jiddist beszélő magyarországi zsidóság esetében a nyelvcsere – az akkulturáció részeként – a kezdetben meglevő markáns vallási és kulturális elkülönülés ellenére is végbement.

A nyelvmegtartás-nyelvcsere faktorok három imént említett sajátosságát: a) e faktorok rendkívüli sokféleségét; b) szerepük esetlegességét, valamint c) sokszor ambivalens nyelvválasztási kimenetüket szinte minden, a kutatás eredményeit és perspektíváit reflektáló szerző szóvá teszi (vö. pl. BARTHA 1999a, DAVID 2002., FISHMAN 1972., GAL 1979., KLOSS 1966., MESTHRIE et al. 2000., ROMAINE 1995. stb.). Abban a tekintetben is viszonylagos egyetértés mutatkozik a kutatók közt, hogy az egyes faktorok öncélú, taxonomikus számbavétele – épp e sajátágoknak köszönhetően – aligha fogja közelebb vinni a kutatást egy univerzális hatókörű nyelvcsere-elmélet megalkotásához.

Ez utóbbi felismerés annak ellenére, hogy erős (ön)kritikus éllel bír, végső soron konstruktívnak bizonyult, s a kutatókat a múlt század hetvenes éveitől kezdve egyre inkább olyan tipológiai kísérletek kidolgozására inspirálta, melyek egy általánosan alkalmazható analitikus eszköztár létrehozását tekintik céljuknak. E kezdeményezések közül a legismertebbnek és máig a legnagyobb hatásúnak talán az EINAR HAUGEN és HARALD HAARMANN által képviselt nyelvi ökológia-modellt (Ecology of Language; HAUGEN 1872., HAARMANN 1986.), valamint a HOWARD GILES és munkatársai által kidolgozott akkomodáció-elméletet (Accommodation Theory; GILES–SMITH 1979., NIEDZIELSKI–GILES 1996.), illetve az immár továbbfejlesztett változatában is ismert etnolingvisztikai vitalitás-modellt (Ethnolinguistic Vitality illetve Subjective Ethnolinguistic Vitality; GILES–BOURHIS–TAYLOR 1977., BOURHIS–GILES–ROSENTHAL 1981.) tekinthetjük. (Kritikai értékelésükhöz l. pl. APPEL–MUYSKEN 1987., BARTHA 1999a, COULMAS 2005., SERCOMBE 2002.) E kezdeményezések mindegyikének kétségtelen előnye, hogy többé-kevésbé világosan körülhatárolt és általánosan bevethetőnek szánt, illetve gondolt változókésszel operálnak. Ugyanakkor – vitathatatlan erényeik és eredményeik ellenére – kritikai utóéletük számos problémájukra, belső és gyakorlati ellentmondásukra is rámutatott. E problémák közül több változatlanul abból fakad, hogy nem tudják megfelelően kezelni a nyelvcsereát potenciálisan meghatározó faktorok sokféleségét;

túlgeneralizálnak, amennyiben például nem számolnak olyan tényezőkkel, melyek bizonyos közösségek esetében – vagy akár általánosságban is – kimutathatóan és igazoltan relevánsak lehetnek.

Azt kell tehát mondanunk, hogy noha az említett modellalkotási kísérletek több tekintetben jelentős módszertani előrelépést jelentettek és jelentenek, egyúttal azonban több olyan komoly módszertani problémát is felvetnek, melyek megoldása nélkül (C1) megvalósítása nem képzelhető el. Az elmondottak fényében így alapvetően egyet kell tehát értenünk MAYA KHEMLANI DAVIDdal, aki a közelmúltban a nyelvcsere-kutatások eredményeit vizsgálva a következő megállapításra jutott: „At present there is no one single universally accepted paradigm for the consideration of language maintenance and language shift. This is because the range of variables and their relative values in different social and cultural contexts remain too diverse for one framework to be universally applicable” (DAVID 2002: VII).

DAVID tehát – s vele együtt sok más kutató – kifejezetten a nyelvcsere szempontjából releváns változók sokféleségében, valamint a változók értékeinek kontextusfüggőségében látja a nyelvcsere-elmélet létrehozására tett erőfeszítések kudarcának okát. S valóban, az elmondottakon kívül is erős metodológiai természetű érvek szólnak amellett, hogy az imént ismertetett korrelatív-globális elemzések ebben a formájukban aligha vezethetnek el egy univerzális nyelvcsere-elmülethez. Ehhez megítélésem szerint legalábbis e z a k t (a b b) k v a n t i f i k á l á s i e l j á r á s o k r a , és mindenekelőtt f o g a l m i a b s z t r a k c i ó k r a épülő modellek kidolgozására volna szükség. Olyan sémákra tehát, melyek egy nyitott és már-már áttekinthetetlenül komplex változó-mátrix helyett zárt és relatív kisszámú, világosan definiált és pontosan mérhető változókészlettel operálnak, a fogalmi absztrakciók révén pedig lehetővé teszik a felszíni diverzitás mögött az általános törvényszerűségek megragadását. Hogy egy ilyen lehetséges modell milyen lehetne, illetve hogyan képzelhető el, arra a 4. pontban részletesen kitérek. Előbb azonban röviden érinteni kívánom azokat a – más kutatókkal együtt felismerni vélt – módszertani következtetlenségeket, melyek kiküszöbölése (C1) megvalósításához nézetem szerint szintén elengedhetetlennek tűnik.

C) A vizsgált faktorok kiválasztása, a fogalmak kezelése. – Amint a fentebbi B) pont elején említettem, a modern nyelvcsere-kutatások kezdetei óta lényeges különbségek voltak és vannak az egyes kutatók között arra vonatkozóan, mifélek és melyek is volnának azok az – intuitíve megállapított vagy empirikusan igazolt – változók, melyek a kétnyelvű közösségek nyelvválasztását meghatározzák. A nyelvcsere-kutatás elméleti és módszertani keretének kidolgozását célzó mértékadó írások szinte mindegyike – legalábbis részben – eltérő változókat, illetve vizsgálati szempontokat tart elsődlegesnek. Felsorolni is nehéz lenne az összes tényezőt, melyeket akár az elméleti, akár az empirikus kutatások relevánsként említenek.

Ennek a metodológiai szempontból ideálisnak éppen nem mondható helyzetnek a kutatási gyakorlatra nézve két következménye van. Az elsőről az előző pontban már volt szó: miután az egyes kutatók empirikus vizsgálataik során – meggyőződésüknek megfelelően – eltérő elméleti és módszertani elvek mellett kötelezték és kötelezik el magukat, sokszor egymással össze nem mérhető, vagy éppen egy-

másnak egyenesen ellentmondó eredmények születtek és születnek. A nyelvcsere-kutatások elméleti-módszertani kiforratlansága azonban emellett abban is tetten érhető, hogy – amint azt BARTHA CSILLA is teljes joggal konstatálja – sok kutató meglehetősen impresszionisztikus módon, ad hoc jelleggel állapítja meg és veti vizsgálat alá az éppen vizsgált közösség esetében relevánsnak tekintett faktorokat (vö. BARTHA 1999a: 132). E problémákat figyelembe véve, azt gondolom, egy kisszámú s pontosan definiált változókkal operáló nyelvcsere-elmélet előnye és létrehozásának szükségessége kézenfekvő.

De melyek, s mifélek is tulajdonképpen ezek a nyelvcsere-faktorok? A leggyakrabban említettek és vizsgáltak kétség kívül máig is az ún. külső, illetve o b j e k t í v változók: a közismert szociodemográfiai faktorok mellett például a közösség földrajzi elhelyezkedése, koncentráltasága, elszigeteltsége, földrajzi és számbeli kiterjedése, kulturális és/vagy vallási indíttatású szegregációja, a beszélők iskolázottsága, az adott ország nyelvpolitikája stb. (vö. pl. BARTHA 1999: 131 skk., ROMAINE 1995: 40 skk.). Ezeket a változókat abban az értelemben tekinthetjük objektívnek, amennyiben értékeik a beszélők szubjektív intencióitól, ítéleteitől függetlenül eleve adottnak tekinthetők, s nem a szubjektum szintjén hatnak, hanem – vélt vagy valós – hatásuk a vizsgált közösség egészére, de legalábbis annak bizonyos csoportjaira kiterjed.

A nyelvcsere-elméleti indíttatású, korrelatív-globális nyelvcsere-vizsgálatok középpontjában tehát máig is ezek a szociológiai, kulturális, politikai természetű változók állnak. Annak ellenére is így van ez, hogy bizonyos s z u b j e k t í v tényezők jelentőségére már viszonylag korán felhívták a figyelmet egyes kutatók. Ha az ötvenes és hatvanas években ugyan még nem is, a hetvenes években azonban – legalábbis a teoretikusok körében – már egyre inkább terjedt a felismerés, hogy bizonyos m e n t á l i s, illetve k o g n i t í v t é n y e z ő k döntő szerepet játszanak a beszélők nyelvválasztási döntéseiben. 1972-ben megjelent alapvető munkájában például FISHMAN a társadalmi és kulturális folyamatok mellett éppen ezért már a pszichológiai tényezők vizsgálatának fontosságára is figyelmeztet (FISHMAN 1972: 121).

Azt persze semmiképpen sem állíthatjuk, hogy FISHMAN – és mások – ez irányú figyelmeztetése a kutatási gyakorlatban visszhang nélkül maradt volna. Végső soron a szubjektív, mentális tényezők jelentőségének felismerése váltotta ki elsősorban GILES és munkatársai (objektív) etnolingvisztikai vitalitás-modelljének meglehetősen heves kritikáját is, s eredményezte aztán a modell revízióját, a szubjektív tényezőkkel is számoló szubjektív etnolingvisztikai vitalitás koncepciójának kidolgozását (vö. COULMAS 2005: 159 skk.). De ma már ettől függetlenül is általánosságban elmondható, hogy bizonyos pszichológiai, elsősorban is szociálpszichológiai fogalmak, mint például *nyelvi attitűd, identitás, presztízs, stigma, ideológia* a nyelvcsere-kutatások analitikus eszköztárának szerves részét képezik. Alapvető nézőpontváltás azonban nem következett be a kutatásokban, pusztán arról van szó, hogy az ún. objektív tényezők – máig központi helyet elfoglaló – elemzése mellett a kutatás additív jelleggel e (szociál)pszichológiai tényezők szerepét is egyre következetesebben figyelembe veszi és elemzi.

Abból fakadóan azonban, hogy a nyelvcsere-kutatás az említett vizsgálati szempontokat és kategóriákat – sokszor nem kellően reflektáltan – egy másik disz-

ciplnából, többnyire a pszichológiából adaptálta, több szinten tetten érhető módszertani nehézségek és következtelenségek adódnak. Egyfelől megfigyelhető, hogy csakúgy, mint az objektív változók esetében, e szubjektív tényezők számbavétele és vizsgálata is meglehetősen esetleges az egyes empirikus vizsgálatokban. Hogy csak egy példát említsünk: míg például egyes nyelvcsere-kutatók (pl. BARTHA 1999b, DIRVEN–PÜTZ 1996: 690, MAITZ 2007.) – s nem utolsó sorban a nyelvészeti antropológia egésze (vö. pl. IRVINE–GAL 2000., SCHIEFFELIN–WOOLARD–KROSKRITY 1998.) a nyelvi ideológiák, tehát a szociokulturálisan meghatározott nyelvi értékrendszerek kitüntetett szerepét hangsúlyozzák a kétnyelvű közösségek nyelvválasztási döntéseiben, addig a legtöbb empirikus vizsgálatban e szempont figyelembevételének máig nyoma sincs.

De ennél is ellentmondásosabb a helyzet, ha jól látom, a nyelvi attitűdök kutatása terén. Noha ma már alig van nyelvcsere-vizsgálat, mely a beszélők nyelvi attitűdjeit – azaz egy adott nyelvvel vagy nyelvvaltozattal szembeni értékelő jellegű véleményeit – ne venné figyelembe, az egyes kutatók mind az attitűdök funkcióit, mind vizsgálatuk jelentőségét és célját eltérően értékelik. Megfigyeléseim alapján a nyelvcsere-kutatásokon belül végzett attitűdvizsgálatoknak három vonulata látszik többé-kevésbé világosan elkülöníthetőnek:

1. Egyfelől számos esetben találkozni azzal, hogy a kutató egyes közösségek nyelvi attitűdjeit öncélúan vizsgálja, nem más és nem több indítatásból tehát, mint-hogy a beszélők nyelvi attitűdjeit *per se* feltérképezze.

2. Megint mások – s talán a legtöbben – az attitűdök viselkedésirányító funkcióját (vö. SROEBE–HEWSTONE–STEPHENSON 1996: 238 skk.) tekintik a nyelvcsere-kutatások szempontjából relevánsnak. Ennek megfelelően a vizsgált közösségnek saját nyelvére, illetve nyelvvaltozatra irányuló negatív, illetve a domináns közösség nyelvére/nyelvvaltozatra irányuló pozitív attitűdjeit a nyelvcsere elindítójának, de legalábbis egyik kiváltó okának tekintik.

3. Harmadrészt pedig vannak olyan – talán óvatosságnak, körültekintőnek nevezhető – kutatók, akik a nyelvi attitűdök változásában a nyelvcsereének pusztán egy sajátos kísérőjelenségét látják, de a nyelvcsereét magát nem tartják a beszélőknek a két érintkező nyelvvel kapcsolatos attitűdjeiből levezethetőnek (vö. pl. BORBÉLY 2001: 227, BRUDNER–WHITE 1979: 65).

Mint ismeretes, az *attitűd* genuin pszichológiai fogalom, melyet a szociolingvisztika, illetve a nyelvcsere-kutatás közvetlenül a szociálpszichológiától kölcsönzött. A fogalom kezelése azonban, mint látjuk, a nyelvcsere-kutatásokban (is) sokszor meglehetősen bizonytalan, s nem egyszer mind a metodológiai szempontból adekvát fogalomkezelés szabályainak, mind pedig a szociálpszichológiai kutatások által képviselt és empirikusan is igazolt álláspontnak ellentmond. Ennek elsődleges oka, úgy gondolom, az lehet, hogy a szociolingvisztikai kutatások a fogalmat sokszor elméleti kontextusából kiragadva, a kellő metodológiai reflexiót nélkülözve alkalmazták. A szociálpszichológiai szakirodalom azonban, melynek az attitűdök rendkívül összetett kérdése máig kitüntetett területét képezi, e tekintetben meglehetősen világos eligazítást nyújt. E szakirodalom tükrében a nyelvi attitűdök vizsgálatának imént megnevezett három vonulatára vonatkozóan a következők mondhatók:

1. Az öncélú attitűdvizsgálatok kétségtelenül figyelmen kívül hagyják azt a döntő körülményt, hogy az attitűd fogalma végső soron *sem mi képp sem tárgya*, hanem pusztán *eszköz* az emberi viselkedés kutatásának (legyen szó akár nyelvi viselkedésről, akár az emberi viselkedés más formáiról). Az attitűd, s ugyanígy a nyelvi attitűd tehát pusztán – sokféleképpen értelmezett – heurisztikus fogalmak. Értelmük az, hogy segítsék az emberi viselkedés, ezen belül pedig a nyelvi viselkedés megértését. Az attitűdök kutatási tárgyként való vizsgálata csupán akkor lesz legitim, ha azt az elméleti-metodológiai reflexió igénye és szüksége motiválja, tehát ha az attitűd-fogalom pontosítására, adekvátságának, illetve termékenységének ellenőrzésére irányul. A szóban forgó, kétnyelvű közösségekben végzett attitűdvizsgálatok esetében azonban erről többnyire szó sincs.

2. Az attitűdök – a fogalom bármelyik értelmezéséről legyen is szó – számos funkciója közül az egyik az, hogy befolyásolják, irányítják az emberi viselkedést. A nyelvi attitűdök kutatása ennek megfelelően általa nyer értelmet, hogy az attitűdöket kauzális összefüggésbe hozzuk magával a nyelvi viselkedéssel: a nyelvcserevel, vagy épp a nyelvmegtartással. Amennyiben tehát a nyelvi attitűdöket a nyelvi viselkedés indikátorainak tekintjük, a nyelvi viselkedés (pl. nyelvválasztás) magyarázata céljából való vizsgálatuk kétségtelenül már nem pusztán legitim, hanem egyenesen szükségszerű. Ugyanakkor azt is látnunk kell viszont, és itt kezdődik a probléma, hogy az emberi viselkedés nem vezethető le, nem jósolható meg, s ugyanígy nem is igazolható pusztán az attitűdök alapján. *Azaz az attitűdök önmagukban, ahogy ezt a szociálpszichológiai kutatás már évtizedekkel ezelőtt igazolta, a viselkedés meglehetősen bizonytalan prediktorai* (vö. GILES et al. 1987: 591). Számos alkalommal megfigyelhető ugyanis, különösen is erős helyzeti kényszer esetén (vö. ZIMBARDO–GERRIG 1999: 247), hogy a tényleges viselkedés és a mért attitűdök közt ellentmondás feszül. A szóban forgó jelenséget, tehát a nyelvi attitűdök és a nyelvi viselkedés közti inkonzisztens viszonyt, egyébként már több kétnyelvűség-kutató is megfigyelte és leírta (pl. MACNAMARA 1973.).

3. A harmadik említett szemléletmód, mely szerint a nyelvválasztás nem vezethető le a beszélők nyelvi attitűdjeiből, az attitűdváltozás pusztán a nyelvcsere kísérő jelenség, alighanem épp az imént említett jelenség felismeréséből fakad. Amennyiben azonban az attitűdfogalom heurisztikus értékével szembeni – valójában jogos – szkepszis odáig vezet, hogy ténylegesen lemondunk az attitűdök viselkedésirányító funkciójának feltételezéséről, tehát tagadjuk a nyelvi attitűdök és a nyelvválasztás közti ok-okozati viszonyt, úgy látnunk kell, hogy a nyelvi attitűdök vizsgálata a nyelvcsere-kutatásokban értelmét veszti. Az attitűd fogalmát ugyanis, mint fent szó volt róla, a szociolingvisztika nem másért emelte be analitikus eszköztárába, minthogy segítse – például – a nyelvválasztás kauzális összefüggéseinek megértését.

Ezen a ponton foglaljuk össze röviden az eddig elmondottakat és azok legfontosabb tanulságait. Az eddigiekben (C1) fényében megvizsgáltuk a nyelvcsere-kutatásokban alkalmazott korrelatív-globális elemzések lehetőségeit és korlátaikat. Számos kutató véleményével összhangban azt állapítottuk meg, hogy a) a nyelvcserefaktorok rendkívüli sokfélesége, b) szerepük esetlegessége és c) sokszor megfigyelhető ambivalens nyelvválasztási kimenetük nagyban megnehezíti egy univerzális

hatókörű, a predikciót is lehetővé tevő nyelvcsere-elmélet létrehozását. A külső, objektív tényezők mellett a szubjektív, pszichológiai természetű nyelvcsere-tényezők jelentőségének felismerése ugyan e szempontból kezdetben ígéretesnek bizonyult, azonban végül csak részben váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek (egyik) oka, amint azt az attitűdök példáján láttuk, alighanem az, hogy a pszichológiából kölcsönzött fogalmakat a kutatás következtelenül, nem kellően reflektáltan kezeli, sokszor ellentmondásban a pszichológiai kutatások eredményeivel és gyakorlatával.

A továbbiakban amellett kívánok érvelni, hogy mégis a pszichológiai, pontosabban a szociálpszichológiai megközelítés lehet az, mely közelebb viheti a nyelvcsere-kutatást (C1) megvalósításához. Ennek azonban két elengedhetetlenül szükséges feltételét látom. Egyrészt a kutatás nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy a szociálpszichológiából adaptált fogalmakkal következtelen, metodológiai szempontból inadekvát módon bánjon, önkényesen kiragadva azokat elméleti kontextusukból. Másrészt – ezzel szoros összefüggésben – azt gondolom, hogy – a továbbiakban kifejtendő – komoly érvek szólnak amellett, hogy nem elégséges a szociálpszichológiai szempontoknak az objektív, külső nyelvcsere-faktorok melletti additív jellegű figyelembe vétele, hanem általános nézőpontváltásra van szükség. (C1) vonatkozásában a nyelvválasztás szociológiájának megértésénél talán több eredményt ígérhet a nyelvválasztás szociálpszichológiájának szisztematikus feltárása.

4. A nyelvcsere szociálpszichológiája. – Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a nyelvcsere-kutatások (C1)-ben megfogalmazott célja feltűnően analóg a szociálpszichológia tudományának céljával. Egyfelől ugyanis a nyelvcsere és a nyelvmegtartás jelenségére irányuló kutatások a nyelvcserét és a nyelvmegtartást mint a társas nyelvi viselkedésnek jellegzetesen kétnyelvű közösségek körében megfigyelhető formáit kívánják leírni és modellálni. Másfelől a szociálpszichológia mint diszciplína tárgya *per definitionem* nem más, mint az emberi társas viselkedés, célja pedig ennek leírása, magyarázata és predikciója (ZIMBARDO–GERRIG 1999: 2, 798). S ha ez így van, akkor látnunk kell, hogy a nyelvcsere és a nyelvmegtartás jelensége valójában a szociolingvisztika és a szociálpszichológia (egyik) elkerülhetetlen találkozási pontját testesíti meg. De ennél sarkítottabban is fogalmazhatunk. A fenti két meghatározást komolyan véve levonhatjuk tudniillik azt a következtetést, hogy a nyelvcsere-kutatások valójában a szociálpszichológiának egy, kifejezetten a nyelvválasztással mint társas nyelvi viselkedéssel foglalkozó részterületét képezik. Ez az állítás talán túlzónak tűnik, ám azt valójában a nyelvcsere-kutatások gyakorlata is alátámasztani látszik. Hiszen mi más állhat szociálpszichológiai fogalmak adaptációja és szociolingvisztikai alkalmazása mögött, mi más legitimálhatná azt, mint a két kutatási terület tárgyának és céljának analógiája?

Azt gondolom, hogy a nyelvcsere-kutatás számára gyümölcsöző lehet, ha erre az analógiára a jelenleginél tudatosabban épít és az ebből az analógiából adódó elméleti-metodológiai lehetőségeket jobban kiaknázza. Ez alatt, mint korábban említettem, elsősorban két kívánalmat értek: a) a l a p v e t ő s z e m l é l e t v á l t á s t é s b) e l m é l e t i - m ó d s z e r t a n i r e f l e k t á l t s á g o t . K i f e j t v e :

a) Nem lehet kielégítő a szociálpszichológiai tényezők additív jelleggel történő figyelembe vétele, hanem általános nézőpontváltásra van szükség. Egyfelől a nyelvcsere korrelatív-globális, alapvetően szociológiai indíttatású elemzése, másfelől a szociálpszichológiai megközelítés közt ugyanis komoly, sőt feloldhatatlan ellentét feszül. Előbbi elemzések középpontjában beszélők ö z ö s s é g e k állnak. A szociológiai elemzéseket végző nyelvcsere-kutatók tehát közösségeket vizsgálnak, illetve bizonyos külső, objektív (társadalmi, politikai stb.) faktoroknak a közösség egészének, de legalábbis a közösség bizonyos csoportjainak nyelvválasztására gyakorolt – kvázi globális – hatását. Ezzel szemben viszont a szociálpszichológiai kutatások középpontjában alapvetően az i n d i v i d u m áll, illetve a – tágan értelmezett – társadalmi kontextusnak az egyén viselkedésére gyakorolt hatása (vö. FASOLD 1984: 187). További kibékíthetetlen ellentétet jelent a két megközelítésmód közt, hogy a szociológiai indíttatású, korrelatív-globális vizsgálatok végső soron, ha kimondatlanul is, de b e h a v i o r i s t a szemléletűek. Háttérfeltevésük az, hogy az egyes közösségek nyelvválasztását (mint *respons*) bizonyos objektíve megfigyelhető külső hatások (mint *stimuli*) közvetlenül befolyásolják, illetve idézik elő. Ezzel szemben viszont az attitűd fogalmára is támaszkodó szociálpszichológiai elemzés ezzel éppen ellenkező: m e n t a l i s t a alapállásból történik. Az attitűd fogalmának bevezetése mögött ugyanis éppen az a kiinduló hipotézis húzódik meg, hogy az emberi viselkedést közvetlenül nem megfigyelhető, belső, mentális folyamatok irányítják (vö. VANDERMEEREN 1996: 692). Az elmondottak alapján így látnunk kell, hogy a szociológiai indíttatású korrelatív-globális nyelvcsere-vizsgálatok szociálpszichológiai tényezőkkel való pusztán additív jellegű kiegészítése nem egyszerűen nem elégséges, hanem alapvető axiomatikus és metodológiai ellentmondások miatt nem is lehetséges.

b) A 3. C) alatt részletesen szó esett arról, hogy a nyelvcsere-elemzések során az egyes kutatók az attitűdöknek eltérő jelentőséget tulajdonítanak, és különböző indíttatásból vizsgálják azokat (vö. 1–3.). A mentalista irányultságú szociálpszichológia által képviselt és empirikusan is igazolt álláspont ugyanakkor e tekintetben egységes, s bizonyos megszorításokkal a 2. megállapítás adekvátságát támasztja alá az 1. és 3. pont alatt megfogalmazottakkal ellenében: az attitűd fogalma olyan mentális tényezőket takar, melyek kauzális összefüggésbe hozhatók az emberi társas viselkedéssel. A nyelvi attitűdökről tehát elmondható, hogy ténylegesen irányítják a nyelvi viselkedést, például a nyelvválasztást. Ez akkor is igaz, ha a szociálpszichológiai kutatások révén ma már tudjuk: a viselkedés adott esetben az attitűdökkel ellentétes is lehet. Ebből a látszólagos ellentmondásból tehát nem következik az attitűd-fogalom terméketlensége, az emberi viselkedés előrejelzése céljából való alkalmazhatatlansága; pusztán arról van szó, hogy az attitűdök több más tényezővel együtt fejtik ki viselkedésirányító hatásukat, s e tényezőket éppen ezért interdependens együtthatásukban kell figyelembe vennünk és vizsgálnunk. Épp ez utóbbi felismerés volt az, mely a szociálpszichológiai viselkedéskutatások terén az elmúlt évtizedekben intenzív elméleti és metodológiai kutatásokhoz és vitákhoz vezetett, s végeredményben valóban termékenynek is bizonyult. Egyik legfontosabb hozadéka különböző z á r t v i s e l k e d é s m o d e l l e k kísérleti úton történő kidolgozása volt; olyan viselkedésmodelleké, melyek ugyan továbbra is építenek az at-

titúd fogalmára, ám annak szerepét és jelentőségét jelentősen relativizálják. A modern szociálpszichológiai viselkedésméleteknek tehát az attitűd csak egy fogalmi eleme, mely azonban elméleti kontextusából kiragadva szükségszerűen elveszti heurisztikus értékét: magyarázó és prediktív erejét.

Véleményem szerint – s az elmondottakból következően – az a) és b) alatt megfogalmazott és megindokolt mindkét kívánalomnak eleget tevő, koherens szociálpszichológiai nyelvcsere-modellek lehetnek tehát azok, melyek a kutatást (C1) megvalósításához közelebb vihetik. Miután azonban *a priori* semmiféle érv nem szól amellett, hogy a szociálpszichológia által mára kidolgozott viselkedésméletek kevésbé lennének érvényesek a nyelvi viselkedésre, mint az emberi viselkedés más formáira, kézenfekvőnek tűnik, hogy a nyelvcsere-kutatás első lépésben – legalábbis kísérleti jelleggel – ezeket az általános szociálpszichológiai viselkedésméleteket alkalmazza, illetve azok szociolingvisztikai termékenységet empirikusan tesztelje.

A fent említett, az attitűd fogalmára építő zárt szociálpszichológiai viselkedésmodellek közül napjainkban az ICEK AJZEN és THOMAS MADDEN nevéhez fűződő tervezett viselkedés elméletét (Theory of Planned Behavior) tekinthetjük az egyik legnagyobb hatásúnak és legelterjedtebbnek (vö. STROEBE–HEWSTONE–STEPHENSON 1996: 247, ZIMBARDO–GERRIG 1999: 247), mely az indokolt cselekvés elméletének (Theory of Reasoned Action) modifikációja, illetve kiterjesztése révén született meg. (Vö. AJZEN–MADDEN 1986., AJZEN 1991., illetve FISHBEIN–AJZEN 1975. Az elmélet tartalmi ismertetése, empirikus bázisának, kísérleti hátterének, valamint elő- és utótörténetének részletes kritikai bemutatása FREY–STAHLBERG–GOLLWITZER 1993-ban olvasható.) Hatásánál és népszerűségénél fogva a továbbiakban ezt az elméletet, mint a nyelvcsere magyarázatának egy lehetséges modelljét, a jelenség egy lehetséges értelmezési keretét kívánom röviden ismertetni, majd kitérek annak – a korrelatív-globális elemzésekkel szembeni – előnyeire.

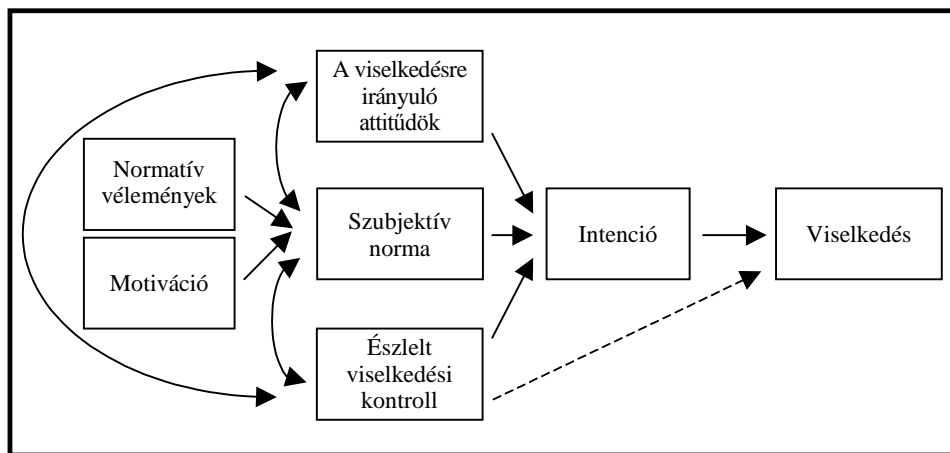
A tervezett viselkedés elmélete az emberi társas viselkedést alapvetően négy tényezőtől vezeti le (vö. 1. ábra). A viselkedés közvetlen meghatározójának az egyén intencióját tekinti, azaz a cselekvő egyénnek a szóban forgó viselkedés teljesítésére – vagy éppen nem teljesítésére – vonatkozó szándékát. Ezt az intenciót három további tényező határozza meg. Először is az egyénnek az adott viselkedéssel szembeni attitűdjei, azaz a viselkedés teljesítésének az individuum részéről történő pozitív vagy negatív megítélése. A második tényező az ún. szubjektív norma, mely úgy értelmezendő, mint az egyén által észlelt, a szóban forgó viselkedés teljesítésére – vagy éppen nem teljesítésére – vonatkozó késztetés, illetve nyomás.⁷ Ezt a komponenszt a maga részéről két további tényező befolyásolja. Egy-

⁷ E tényező szerepe azért rendkívül jelentős, mert – ahogy BRUDNER és WHITE egy írországi vizsgálat kapcsán már 1979-ben rámutatott – adott esetben e nyomás (pl. közösségi normák, elvárások, illetve kényszerek révén) olyan erős lehet, hogy az adott viselkedést az egyén akár határozottan negatív attitűdjei ellenére is teljesíti. Ezek azok a korábban már említett esetek tehát, melyekben a tényleges viselkedés az attitűdök értékével akár ellentétes is lehet (l. 3. C) alatt). A nyelvcsere vonatkozásában példaként említhetnénk itt a magyarországi népmetség esetét a második világháborút követő években, évtizedekben. A kitelepítések és egyéb megfélemlítések révén a magyarországi német közös-

részt az egyén számára releváns személyek (úgy mint barátok, partner, hivatali eljáró stb.) elvárásai mint normatív vélemények, másrészt pedig az egyénnek arra vonatkozó saját motívációja, hogy ezeket az elvárásokat valóban teljesítse. Az elmélet első változata: az indokolt cselekvés elmélete a fent említett változókból vezette le az emberi társas viselkedést. A tervezett viselkedés elmélete azonban e két komponens mellett már egy további tényezőt is tartalmaz: az ún. észlelt viselkedési kontrollt, melyről empirikus kísérletek valóban bebizonyították, hogy figyelembevételével pontosabb viselkedési előrejelzések válnak lehetővé. E komponens úgy konceptualizálható, mint az egyén által tervezett viselkedés teljesítésének várható, illetve észlelt könnyűsége vagy éppen nehézsége. A viselkedésnek ez a kontrollja alapulhat az egyén saját tapasztalatain és megfigyelésin, de legalább annyira más személyek tapasztalatain és megfigyelésin is. Hatását a viselkedésre egyfelől közvetlenül, másfelől – csakúgy, mint az attitűdök és a szubjektív norma – az intencion keresztül, tehát közvetetten feje ki. Az elmélet által tartalmazott komponensek közt bizonyos interdependens viszonyok állnak fenn, melyeket az 1. ábra mutat be (STROEBE–HEWSTONE–STEPHENSON 1996: 248 és FREY–STAHLBERG–GOLLWITZER 1993: 379 nyomán):

1. ábra

A tervezett viselkedés elmélete



Amennyiben tehát a nyelvcsere (illetve az egyes beszélők szintjén vizsgálva: a nyelvvesztést⁸) egyéni döntéseken alapuló társas viselkedési formának tekintjük,

ségre a háború után olyan erős nyomás nehezedett, hogy az a beszélők német anyanyelvátváltatással, illetve a nyelvmegtartással szembeni (feltételezhetően) pozitív attitűdjei ellenére is a nyelvcsere folyamatának rendkívüli felgyorsulásához vezetett.

⁸ Miatán a nyelvcsere fogalmának értelmezési tartománya a közösség, a tervezett viselkedés elméletének tárgya azonban nem a kollektív, hanem az egyéni viselkedés, így a továbbiakban nyelvcsere helyett valójában nyelvvesztésről kellene beszélnem, mint a jelenség egyéni megnyilvánulásáról.

úgy a jelenségre a tervezett viselkedés elméletének keretében – erősen leegyszerűsítve – a következő magyarázatot kapjuk.

I n t e n c i ó : egy beszélő akkor, és csak akkor esik át a nyelvcsere, tehát akkor cseréli föl saját nyelvét, illetve nyelvváltozatát a többségi közösség domináns nyelvével, amennyiben ez a szándékában áll. E szándékának meglétét, illetve kialakulását a következő tényezőkre vezethetjük vissza:

a) **A t t i t ű d ő k .** A beszélő úgy vélte, hogy a nyelvcsere, tehát saját nyelvnek, illetve nyelvváltozatának a domináns nyelv javára való feladása pozitív következményekkel fog járni. A nyelvcserevel mint viselkedéssel, illetve a domináns nyelvvel szembeni attitűdje tehát pozitív, de mindenesetre markánsabban pozitív volt, mint a nyelvmegtartással, illetve saját nyelvével szembeni attitűdje.

b) **S z u b j e k t í v n o r m a .** Egyrészt a beszélő számára releváns személyek elvárták, illetve kívánatosnak tartották a nyelvcsere, másrészt pedig a beszélő maga is motivált volt arra, hogy a vele szemben támasztott elvárásoknak, illetve kívánalmaknak megfeleljen, tehát hogy a nyelvcsere mint viselkedést végrehajtsa.

c) **É s z l e l t v i s e l k e d é s i k o n t r o l l .** A beszélő úgy vélte, hogy minden olyan nehézséget és problémát (mint pl. a másik nyelv elsajátítása, a nyelvcsereből fakadó esetleges identitásproblémák stb.) eredményesen meg tud oldani, melyek a nyelvcsere ellen szólhatnának, illetve a nyelvcserevel járhatnak. Más szóval úgy látta, hogy a tervezett viselkedés (azaz a nyelvcsere) relatíve könnyen és problémamentesen teljesíthető.

Az elmélet további, részletekbe menő ismertetése nem lehet e tanulmány célja. Ezért a fogalmi apparátus további elemeinek pontos tisztázásától, s ugyanígy az elmülethez kapcsolódó pontosan kidolgozott explorációs és mérési eljárások ismertetésétől a továbbiakban eltekintek. Céлом e helyen mindössze annyi volt és lehetett, hogy a tervezett viselkedés elméletén keresztül felvillantsam a nyelvcsere jelenségének magyarázatára irányuló, szociológiai indíttatású korrelatív-globális vizsgálatok egy lehetséges – és véleményem szerint (C1) szempontjából ígéretes – alternatíváját.

A szociológiai megközelítéssel szemben egy koherens, szociálpszichológiai indíttatású nyelvcsere-elmélet előnyét, közelebből pedig a tervezett viselkedés elméletének a nyelvcsere-kutatások számára is ígéretes voltát elsősorban a következőkben látom:

1. A szociológiai elemzésekben alkalmazott faktorokkal szemben a modell a hozzá kapcsolódó fogalmi absztrakciók révén sokkal inkább lehetővé teszi az egyes nyelvcsere-helyzetek felszíni sokfélesége mögött az általános törvényszerűségek megragadását.

2. Nem utolsó sorban épp ezen fogalmi absztrakcióknak köszönhetően is a modell zárt és relatív kis számú változókésszettel operál. Ezáltal jobban megfelel a metodológiai ökonómia, illetve minimalizmus elvének: mind a leírás, mind a magyarázat lényegesen egyszerűbb és áttekinthetőbb a korrelatív-globális elemzésekhez képest.

Hogy mégsem így teszek, az csak az egyszerűség kedvéért, illetve a szöveg terminológiai terheltségének csökkentése érdekében történik.

3. A magyarázat középpontjában nem a beszélőktől kvázi elszakított, illetve függetlenített objektív tényezők állnak, hanem maga a beszélő mint cselekvő individuum. E megközelítésben tehát nem bizonyos külső, objektív tényezők megléte vagy hiánya a kérdés, hanem az, hogy a beszélő e tényezőket interdependens együttthatásukban miként érzékeli és ítéli meg, valamint a tervezett nyelvválasztási döntés szempontjából hogyan értékeli.

4. Végezetül pedig lényegesen adekvátabbá, túláltalánosításoktól mentessé válhat mind a leírás, mind a magyarázat azáltal, hogy az elemzés nem a közösség, hanem az individuum szintjén történik. Megengedhetetlen túláltalánosításokhoz vezet ugyanis a szociológiai indíttatású, a közösség szintjén vizsgálódó korrelatív-globális elemzéseknek az az implicit feltételezése, hogy bizonyos objektív tényezők (mint pl. exogámia, nyelvpolitika, izoláltság stb.) egy közösség (vagy azon belüli csoport) egészének nyelvválasztására ugyanúgy, ugyanolyan mértékben és irányban hatnak. A nyelvcsere jelensége nyilvánvalóan lényegesen pontosabban ragadható meg, illetve magyarázható az individuum szintjén, a nyelvválasztás szubjektív, egyéni jellegű körülményeivel, motivációival is számolva, mint bizonyos tényezők tekintetében homogénnek posztulált beszélőközösségek szintjén (vö. APPEL–MUYSKEN 1987: 42). Míg a szociológiai megközelítés emiatt – szükségszerűen túláltalánosításokat tartalmazó – tendenciák felállítását teszi csak lehetővé, addig az egyén-központú szociálpszichológiai megközelítés szabályszerűségek feltárására teremt lehetőséget.

Magam a közelmúltban kísérletet tettem a bemutatott viselkedésemélet szociolingvisztikai alkalmazására (vö. MAITZ 2005.). A magyarországi német nyelvű polgárság XIX. századi nyelvcserejét próbáltam leírni és magyarázni a tervezett viselkedés elmélete által sugallt változók korpuszalapú rekonstrukcióján keresztül. A rekonstrukció eredménye egyértelműen az elmélet szociolingvisztikai alkalmazhatóságát támasztotta alá. Az a körülmény azonban, hogy az általam vizsgált nyelvcsere-helyzet és beszélőközösség ma már a történelmi múlt része, a történelmi társadalomtudományok, s köztük a történelmi szociolingvisztika jól ismert módszertani nehézségeit vonta maga után: a beszélők elérhetetlensége miatt lehetetlen volt a szisztematikus adatgyűjtés, vagy például az attitűdök mérése. A rendelkezésre álló források viszonylagos bővsége és differenciáltsága ellenére így az általam levont következtetések további empirikus megerősítésre szorulnak. Ennek érdekében nyilvánvaló szükség volna a jövőben olyan vizsgálatokra, melyek élő, s teljes körűen, szisztematikusán explorálható közösségek körében elemzik a nyelvválasztás, illetve a nyelvcsere szociálpszichológiáját, empirikus úton ellenőrizve az általam képviselt és az eddigiekben igazolni próbált nézetek helyességét – vagy éppen tarthatatlanságát.

5. Z á r ó m e g j e g y z é s e k . – Jelen tanulmány célja a nyelvcsere-kutatások konstruktív célú kritikai elemzése volt. Reményeim szerint a fenti gondolatmenet révén sikerült rávilágítanom arra, miért és mennyiben segítheti elő a nyelvcsere szociálpszichológiáján a szisztematikus, tudánymetodológiai szempontból is reflektált feltárása egy univerzális hatókörű, prediktív erejű nyelvcsere-elmélet létrehozását. A nyelvcsere és a nyelvmegtartás társas viselkedésként való értelmezése tehát nézetem szerint rendkívül gyümölcsöző lehet a szociolingvisztika

számára, amennyiben az nemcsak üres szólam marad, hanem ebből az egyébként nem túl erős előfeltevésből levonjuk a megfelelő következtetéseket, és valóban eljutunk általa a szociálpszichológiához: az emberi társas viselkedés tudományához. A szociálpszichológia ugyanis nemcsak egyes fogalmakat kínál a szociolingvisztika számára a nyelvi viselkedés leírásához és modellálásához, hanem – s úgy tűnik, ezt a szociolingvisztika eddig nem vette tudomásul – zárt viselkedésmodelleket is (vö. GILES–FORTMAN 2004., ROBINSON–GILES 2001.). Ezek alkalmazása, empirikus tesztelése, esetleges modifikációja, vagy épp falzifikálása révén a szociolingvisztika nemcsak a nyelvcsere (vagy a nyelvmegtartás) törvényszerűségeinek megértéséhez juthat közelebb, hanem maga is részt vállalhat az emberi viselkedés kutatásában, amennyiben a nyelvi viselkedés vizsgálatán keresztül a szociálpszichológiai viselkedésméletek validitását ellenőrzi. A két tudományág kutatásai tehát ebben a vonatkozásban kétségkívül kölcsönösen gyümölcsözőek lehetnek egymás számára. Ennek az eredményes tudományközi kapcsolatnak azonban, azt gondolom, elengedhetetlen feltétele a két diszciplína elméleti, metodológiai és empirikus eredményeinek kölcsönös s a jelenleginél élénkebb és reflektáltabb recepciója.

A hivatkozott irodalom

- AJZEN, ICEK 1991. The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Process* 50. 179–211.
- AJZEN, ICEK – MADDEN, THOMAS J. 1986. Prediction of goal directed behavior: attitudes, intentions, and perceived behavioral control. *Journal of Experimental Social Psychology* 22: 453–74.
- AMMON, ULRICH 1991. *Die internationale Stellung der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- APPEL, RENÉ – MUYSKEN, PIETER 1987. *Language Contact and Bilingualism*. Edward Arnold, London.
- BARTHA CSILLA 1999a. A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- BARTHA CSILLA 1999b. A purista nyelvideológiai szerepe a nyelvcsere folyamatában. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv*. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp. 44–54.
- BEREND, NINA – MATTHEIER, KLAUS J. Hrsg. 1994. *Sprachinselforschung*. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- BEREND, NINA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH Hrsg. 2006. *Sprachinselwelten – The World of Language Islands*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcsere*. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Bp.
- BORBÉLY ANNA 2003. A nyelvcsere kutatásának módszerei. In: TÓTH SZERGEJ szerk., *Nyelvek és kultúrák találkozása*. SzTE JGyTFK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 104–8.
- BOURHIS, RICHARD Y. – GILES, HOWARD – ROSENTHAL, DOREEN 1981. Notes on the construction of a „Subjective Ethnolinguistic Vitality Questionnaire” for ethnolinguistic groups. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 2: 145–57.

- BRUDNER, LILYAN A. – WHITE, DOUGLAS R. 1979. Language attitudes: behavior and intervening variables. In: MACKEY, WILLIAM FRANCIS – ORNSTEIN, JACOB eds., *Sociolinguistic Studies in Language Contact: Methods and Cases*. Mouton, The Hague. 51–68.
- COULMAS, FLORIAN 2005. *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DAVID, KHEMLANI MAYA ed. 2002. *Methodological and Analytical Issues in Language Maintenance and Language Shift Studies*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- DAVID, KHEMLANI MAYA 2002. Preface. In: DAVID, KHEMLANI MAYA ed. 2002: VII–X.
- DIRVEN, RENÉ – PÜTZ, MARTIN 1996. Sprachkonflikt. In: GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996: 684–91.
- DORIAN, NANCY C. 1981. *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- FASOLD, RALPH W. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell, Oxford–Cambridge.
- FISHBEIN, MARTIN – AJZEN, ICEK 1975. *Belief, Attitude, Intention and Behavior: an introduction to theory and research*. Addison-Wesley, Reading, MA.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1964. Language maintenance and language shift as a field of inquiry. *Linguistics* 9: 32–70.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1966. *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. Mouton, The Hague.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1972. *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*. Newbury, Rowley, MA.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters, Clevedon.
- FREY, DIETER – STAHLBERG, DAGMAR – GOLLWITZER, PETER M. 1993. Einstellung und Verhalten: Die Theorie des überlegten Handelns und die Theorie des geplanten Verhaltens. In: FREY, DIETER – IRLE, MARTIN Hrsg., *Theorien der Sozialpsychologie*. Bd. 1: Kognitive Theorien. Hans Huber, Bern. 361–98.
- GAL, SUSAN 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- GILES, HOWARD – HEWSTONE, MILES – RYAN, ELLEN B. – JOHNSON, PATRICIA 1987. Research on language attitudes. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. eds., *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 585–97.
- GILES, HOWARD – BOURHIS, RICHARD Y. – TAYLOR, DONALD M. 1977. Towards a theory of language in ethnic group relations. In: GILES, HOWARD ed., *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Academic Press, New York. 307–48.
- GILES, HOWARD – FORTMAN, JENNIFER 2004. The social psychology of language. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. – TRUDGILL, PETER eds., *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. 2nd ed. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 99–108.
- GILES, HOWARD – SMITH, PHILIP M. 1979. Accommodation theory: Optimal levels of convergence. In: GILES, HOWARD – STCLAIR, ROBERT N. eds., *Language and Social Psychology*. Blackwell, Oxford. 45–65.

- GILLES, PETER 2003. Zugänge zum Substandard: Korrelativ-globale und konversationell-lokale Verfahren. In: ANDROUTSOPOULOS, JANNIS – ZIEGLER, EVELYN Hrsg., „Standardfragen“. Soziolinguistische Perspektiven auf Sprachgeschichte, Sprachkontakt und Sprachvariation. Peter Lang, Frankfurt am Main. 195–215.
- GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996. Contact Linguistics: In International Handbook of Contemporary Research. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- HAARMANN, HARALD 1986. Language in Ethnicity: A View of Basic Ecological Relations. Mouton, Berlin.
- HAUGEN, EINAR 1972. The stigmata of bilingualism. In: DIL, ANWAR S. ed., The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen. Stanford University Press, Stanford. 307–44.
- IRVINE, JUDITH T. – GAL, SUSAN 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: KROSKRITY, PAUL V. ed., Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.
- KLOSS, HEINZ 1966. German-American language maintenance efforts. In: FISHMAN, JOSHUA A. ed., Language Loyalty in the United States. Mouton, The Hague. 206–52.
- LABOV, WILLIAM 1972. Sociolinguistic Patterns. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: the case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- MACNAMARA, JOHN 1973. Attitudes and learning a second language. In: SHUY, ROGER W. – FASOLD, RALPH W. eds., Language Attitudes: Current Trends and Prospects. Georgetown University Press, Washington. 36–40.
- MAITZ PÉTER 2005. Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie. Max Niemeyer, Tübingen.
- MAITZ PÉTER 2007. The death of standard German in nineteenth-century Budapest: a case study on the role of linguistic ideologies in language shift. In: ELSPAß, STEPHAN – LANGER, NILS – SCHARLOTH, JOACHIM – VANDENBUSSCHE, WIM eds., Germanic Language Histories ‘from Below’ (1700–2000). Walter de Gruyter, Berlin–New York. 405–21.
- MESTHRIE, RAJEND – SWANN, JOAN – DEUMERT, ANDREA – LEAP, WILLIAM L. 2000. Introducing Sociolinguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MATTHEIER, KLAUS J. 1994. Theorie der Sprachinsel. Voraussetzungen und Strukturierungen. In: BEREND, NINA – MATTHEIER, KLAUS J. Hrsg. 1994: 333–48.
- NIEDZIELSKI, NANCY – GILES, HOWARD 1996. Linguistic accommodation. In: GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996: 332–42.
- POPPER, KARL R. 1962/1996. Über Geschichtsschreibung und über den Sinn der Geschichte. In: UŐ, Alles Leben ist Problemlösen. Über Erkenntnis, Geschichte und Politik. Piper, München. 173–205.
- ROBINSON, WILLIAM P. – GILES, HOWARD eds. 2001. The New Handbook of Language and Social Psychology. Wiley, New York.
- ROMAINE, SUZANNE 1995. Bilingualism. 2nd ed. Blackwell, Oxford–Cambridge.
- SÁNDOR KLÁRA 1999. A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 4–5: 595–606.
- SCHIEFFELIN, BAMBI B. – WOOLARD, KATHRYN A. – KROSKRITY, PAUL V. eds. 1998. Language Ideologies: Practice and Theory. Oxford University Press, New York–Oxford.

- SERCOMBE, PETER 2002. Language maintenance and shift: a review of theoretical and regional issues with special reference to Borneo. In: DAVID, KHEMLANI MAYA ed., 2002: 1–19.
- STROEBE, WOLFGANG – HEWSTONE, MILES – STEPHENSON, GEOFFREY M. Hrsg. 1996. Sozialpsychologie. Eine Einführung. 3. Aufl. Springer, Berlin.
- VANDERMEEREN, SONJA 1996: Sprachattitüde. In: GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996: 692–702.
- WEINREICH, URIEL 1953. Languages in Contact: Findings and Problems. [Linguistic Circle,] New York.
- ZIMBARDO, PHILIP G. – GERRIG, RICHARD J. 1999. Psychologie. 7., neu übers. u. bearb. Aufl. Springer, Berlin.

MAITZ PÉTER

On potentials and limits of sociolinguistic research on language shift

The study investigates the potentials and limits of sociolinguistic research on language shift. Starting from a position that the ultimate goal of the research must be to create a general theory of language shift of predictive power, the author examines the explanatory potential of current mainstream research methodology regarded as canonical in the practice of research. He argues for the view that, for the purposes of the research goal mentioned, the arsenal of social psychology may prove more fruitful than sociologically-based correlative-global analysis methodology. There are, however, two necessary conditions on this. On the one hand, we cannot be satisfied with a mere additive consideration of “subjective” psychological factors in addition to the “objective” factors of language shift. Instead, there is a need for a general change in point of view. On the other hand, sociolinguistics needs to show greater care in treating terms, notions, and theories borrowed from social psychology in a methodologically more precise way than is reflected in today’s research practice.

PÉTER MAITZ